

KORUMAYA ÇALIŞILIRKEN TAHRİP EDİLEN ESERLER-II

Zeynep MERCANGÖZ

İlki 30 Ocak - 2 Şubat 1989 tarihlerinde yapılan "Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, Tahribatı ve Korunması Sempozyumu'nda "Eski Eserleri Koruyalım Derken Tahrip Mi Ediyoruz?" başlıklı bir bildiri vermiştik. Konuşmamızda "restorasyonun amacının eski eserlerin tarihsel kimliklerini ve belgesel özelliklerini koruyarak onarmak" olmasına karşın, Türkiye'deki eski eserleri koruma yasalarına rağmen, birçok tarih değerimizin "gerçek anlamda koruma bilincine sahip olmayan kişi ve kurumlar" tarafından yok edildiğine değinilmişti¹. Bu amaçla verilen örnekler arasında Balat'taki antik Milet tiyatrosunun hemen yakınındaki Han da vardı. Buradaki eksik ve yanlış restorasyon sonucunda, hanın avlusunun yağmurlu günlerde havuza dönüştüğüne dikkat çekmiştik. Tarihsel kent dokusunun yok edilmekte olduğu bir örneğe de Safranbolu'nun çarşı içindeki sokaklarını göstermiştik. 19. yüzyılın tipik Osmanlı kasabası olan Safranbolu'da sokakların orijinal "arnavut kaldırımı" döşemelerinin yerini yavaş yavaş Avrupalı mimarların, park ve bahçe düzenlemeleri için yarattıkları "kilit geçme beton taş"a dönüştürüldüğünü söylemiştik. Ben son halini görmedim ama, üzülerek belirteceğim duyduğuma göre Safranbolu'da artık arnavut kaldırımı döşeme kalmamış- Selçuk'ta Karakolyanı Mescidi de 1988 de Vakıflar tarafından onartılan bir yapı. Restorasyon öncesinde hiçbir çevre rınştırması yapılmadan başlanılan çalışmada, yapının hemen yanında toprak altından çıkarılmış orijinal sütunları geç farkedildiğinden, son cemaat yerinde betondan dökülmüş sütunlar kullanılmıştır. Caminin kuzey cephesinde yenilenmiş olan tuğla süslemeler de orijinallerine hiç benzememektedir.

1. Gerçekte restorasyonlarla özgün durumlarını yitiren eserler, birçok sanat tarihçi, mimar v.s. tarafından çeşitli -şekillerde ve yerlerde eleştirilmiş ve eleştirilmektedir. Böyle bir örnek için bkz. A. Batur, Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine, *Anadolu Sanatı Araştırmaları 2* (1970), 135-216; öz. s. 140'da İznik, Hacı Özbek camisinin onarımdan sonra özgün görünüşünden uzaklaştığı belirtilmektedir. Bir diğeri için bkz. D. Kuban, tarihi Yok Etmeden Restore Etmek, *VII. Vakıf Haftası, (Vakıf Mevzuatının Aksayan Yönleri, Kıbrıs Vakıf İdaresi Çalışmaları ve Türk Vakıf Medeniyetinde Vakıf Eski Eserlerinin Restorasyonu Semineri, Ankara- 5-7 Aralık 1989)*, Ankara, 1990, s. 247-252.

O gün konuşmamızda ağırlıklı olarak üzerinde durduğumuz başka bir restorasyon çalışması ise Trabzon'daki Fatih Camisi'nde yapılmaktaydı². Bu yapıda, nem nedeniyle çürüyen ahşap döşemeyi yenilemek amacıyla başlatılan çalışmalarda, gerçekten onarılamaz hatalar olmuştur. Onarım projesinde, yapının orijinal "opus-sectile" tarzındaki mozayik yer döşemesinin üzerinin bir kat bitümlü karton ile kaplanıp; bunun üzerine, zeminin düzgün olmadığı gerekçesiyle yerinde dökülecek beton kirişlere oturacak ahşap döşeme önerilmişti. Biz, restoratörlerden aldığımız bilgilerle bu uygulamanın hatalı olduğunu ve kartonların zamanla beton kirişlerin yüküyle mozayiklere yapışacağı tehlikesini ifade etmiştik. Oysa konuşmamızdan (ki bu toplantıda Vakıflar'dan temsilciler de vardı) sadece birkaç gün sonra mozayiklerin üzerinin tamamen betonla kaplandığını duyduk. Diğer yandan sıva raspası sırasında ortaya çıkan Bizans mozayik ve fresko kalıntıları da spatülle kazınarak, molozları denize dökülmüştü. Bu konuda müzecilerin uyarılarının ve meslektaşlarının tartışmalarının hiç bir etkisi olmamıştı³.

Bugün de, bu yılki toplantımızda, böylesi sözde restorasyonlarla tahrip edilen tarih değerlerimize örnek verelim istedik ve önceki konuşmamızın bir devamı gibi düşündüğümüz bildirimize "Korumaya Çalışılırken Tahrip Edilen Eserler-II" başlığını verdik. Belki burada andığımız örnekler için yapılacak birşey yok artık. Ne var ki, bu yanlışlıkların sonraki çalışmalarda tekrarlanmaması için, bu konuşmaları sık sık tekrarlamamız gerektiğini düşünmekteyim.

Cumaovası, Cüneyd Bey Camii de yaklaşık iki yıl öncesi, "Cüneyd Bey Camii Derneği" tarafından onarılıp ibadet açılmak istendi. Bu amaçla Vakıflar Bölge Müdürlüğünce hazırlatılan restorasyon projesi, bir mütahit tarafından, dernekçilerin isteği doğrultusunda alel acele uygulanıp, yapı kısmen onarılıp ibadete açıldı. Yapının bütününe hiç uymayan mermer lento ve söveler, minarenin pabuç kısmındaki orijinalde olmayan uygulamalar ve üstüne üstlük harimin duvarlarının çağdaş Kütahya çini kaplaması, İzmir 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun haklı müdahalesine neden oldu. Benzer örnekleri; cami koruma ve yığatma derneklerinin yanlış ve hatalı restorasyon çalışmalarını daha da

2. Trabzon, Fatih Camisi, kentin 1461'de Türklerin eline geçmesinden sonra camiye çevrilmiş bir Bizans kilisesidir. 1877'deki bir onarım sırasında döşeme altında bulunan bir yazıt, kilisenin 913-14'de onarılmış olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla yapının ilk inşası 10. yüzyıldan önceye gider. Trabzon Komnenosları zamanında (1204-1461), belki tonozlu bir bazilika iken kubbeli "kapaklı haç" plana dönüştürülmüştür. Yazılı kaynaklar, Bizans çağında, yapının bazı soyluların mezarlarını koruyacak kadar önemli olduğunu bildirmektedirler. Yapı ve kaynakları konusunda son bir çalışma için bakınız. A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Washington 1985, s. 238-43.

3. Bu onarımlar sırasında raspalanmış duvarlarda inşa dönemlerini açıklıkla belirleyebilecek incelemeler, açılmış olan "opus-sectile" mozayığe ilişkin çizim ve yapı mimarisini aydınlığa kavuşturarak nice gözlemler yapmak da mümkün iken bu fırsat değerlendirilememiştir. Böylelikle, sayın Fuat Gökçe'nin sabahki oturumda yer alan konuşmasında değindiği üzere restore edilen birçok yapıda olduğu gibi bu yapı da belgelenmemiştir.

çoğaltmak mümkün. Burada sayın Profesör DoğanKuban' ı anmadan geçemeyeceğim: Kendisi "Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresinin kapanış panelinde "Türkiye'de her restorasyon bir yapı tahribidir, bununla sanat tarihçilerinin uğraşması gerekir" demiş ve "Güzelleştirme Derneklerinin camilerin başbelası" olduğunu söylemişti⁴.

Şimdi de sizlere anıtsal bir tarihi sosyal yapı örneğini getirmek istiyorum: İzmir'de, Kemeraltı'ndaki Kızlarağası Hanı⁵ Vakıfların ve "Kızlarağası Hanı ve Çevresi Mülk Sahipleri Turizm Geliştirme Kooperatifi'nin sahibi olduğu yapı onarılarak daha iyi koşullarda yeniden kullanılmak istenmiş. Bu amaçla Taç Vakfı'na hazırlatılan bir restorasyon projesi, 21.1.1988 tarih ve 5 sayılı, İzmir 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararıyla onaylanmış. Fazla detaylı olmayan bu projede yalnız küçük sökümler önerilmesine karşın, onay sonrasında ihaleyle restorasyon müthahitliğini üstlenen "Vakıf İnşaat", Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün ve kooperatifin de desteğini alarak, kuzey kanat dışındaki tüm yapının yıkımını gerçekleştirmiştir. Bu yıkımda, açıklıkla ifade edilmekle birlikte, Yüksek Kurulun 6.1.1984 gün ve 61 sayılı kararından hatırlanmış görünmektedir. Bu karar, Kızlarağası Hanı'nın tescilini devam ettirirken, yapıyı II A 2 olarak tesbit etmişti. Buna göre yapının dışı aynen korunarak içi değiştirilecekti⁶. Koruma Kurulu'nun izni olmaksızın başlanan yıkım, yine kurul tarafından durdurularak Vakıflardan yeni bir proje talep edilmiştir. Çünkü Taç Vakfına yaptırılmış ve 21. 1. 1988 gün ve 5 sayılı Kurul kararıyla onaylanmış olan ilk restorasyon projenin uygulamaya esas teşkil edecek niteliği kalmamıştır. İzmir 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 10.5.1990 gün ve 1871 sayılı kararı, önceki toplantı ve kararların bir özetini sunar niteliktedir. Bu karar "Kızlarağası Hanı'nın kuzey bloğunun restorasyonu ile güney bloğunun orijinaline uygun olarak yeniden inşası için; 7.12.1989 tarih ve 1462 sayılı kurul kararının uyarınca hazırlanmasına başlanılan ve halen devam etmekte olduğu bilinen restorasyon ve restitüsyon projelerinin, " *uygulama projesi niteliğinde, tüm temel ve detay çözümleri*" de verilmek suretiyle Kurul'a iletilmesini istemektedir⁷.

4. D. Kuban'ın, 23-27 Eylül 1991 tarihlerinde İstanbul'da yapılan 9. Milletlerarası Türk Sanattan Kongresi'nin kapanış panelindeki konuşmasından.

5. 7. Vakıf Haftası'nın basılmış olan bildirileri ne yazık ki bu konuşmamızın sunulduğundan sonra elimize geçmiştir. Ve bu yayında D. Kuban İzmir, Kızlarağası Hanı'ndan da söz etmektedir. D. Kuban *a.g.e* (dipnot 1).

6. *Ay. Es.*, s. 247'de. "İzmir'de 18. yüzyıl hanlarından ayakta kalan en önemli yapı *Kızlarağası Hanı* idi. 1985 senesinde, Ankara'daki Yüksek Kurul, bunun yıkılıp yeniden yapılabileceğine karar verdi. Koskoca hanın üçte ikisi o kararla yıkıldı" denilmektedir. D. Kuban'ında belirttiği gibi hanın yıkımında, Yüksek Kurul kararının rolü büyüktür.

7. Kızlarağası Hanı'nın yıkımından sonra, İzmir 1 Numaralı Koruma Kurulu'nun ve özellikle kurul başkanının iyi niyetli çabaları bu kararlarda açıklıkla görülmektedir. Söz gelimi böyle bir gayret çerçevesinde, 10.5.1990 ve 1871 tarihli kararda da ifade edildiği gibi, yapının "radye jeneral temel sistemi"nin ODTÜ'den istenilen bir teknik raporla denetlenmiştir. Ne var ki yapıyla ilgili, muhtemelen ilk projesinin detay içermemesi, bu sempozyumdaki konuşmacılardan sayın Can Hersek'in de konuşmasında önemine değindiği gibi; bir kötü onarım ve dolayısıyla eser tahribatına neden olmuştur.

Şimdi de bu yapının slaytlar eşliğinde, 1988 yılından bu yana nasıl bir değişim gösterdiğine bakalım:

Slayt: İzmir'deki en büyük hanlardan birisi Kızlarağası Hanı. Kareye yakın dikdörtgen han, avlulu ve çift katlı⁸. Kuzeyde ve güneyde arastalar mevcut. Batı cephede girişin solunda (kuzeyde) yer alan inşa kitabesine göre 1744 tarihinde yapılmış⁹. Girişin sağında (güneyde) bulunan çeşme-deki yazıtın ebced hesabı ise 1675 tarihini vermekte. Bu tarih ise, çeşme-nin buraya sonradan taşınmış ya da yapının yerine daha önce başka bir hanın var olabileceğini göstermektedir¹⁰.

Slayt: Restorasyon başlamadan önce üst katta, özellikle güney tarafta koridorlara ait beşik tonozun büyük bir kısmının ve odalara ait aynalı tonozlardan bazılarının yıkık olduğu görünmektedir. Batı kanadın üst katı ise, sokağa bakan çıkmalı kısım nispeten iyi olmakla beraber avluya bakan yüzde mekanlar tamamen yıkık. Bu görüntülerde üst yapının perişanlığından başka duvarlarda çok büyük tahribatın varlığı sezilememekte.

Slayt: Çalışmalar sırasında önce kuzey kanattaki üst yapının sökülüğünü, daha sonra duvarların yıkılmaya başladığını görmekteyiz. Böylesine yıkım çalışmaları sanki tüm hanı sıfır koda indirmeye çalışmakta. Nitekim kısa bir zaman sonra, hanın yalnız kuzey taraftaki iki katının korunabildiğini, güney kanat ile doğu ve batı kanadın güney taraflarının tamamen yıkıldığını görüyoruz. Doğrusu yapının ayrıntılı restorasyon projesini görmüş değiliz. Ve böylesi bir yıkımın zorunlu olup olmadığı konusunda da uzman değiliz. Yapıyı daha önceleri yakından görmüş olmamızın dışında onunla ilgili mimari araştırmalar yapmış değiliz. Ama yine de yapının böylesi bir yıkımı hak etmediği kanısındayız.

Slayt: Yıkım sonrası da başka bir tartışma konusu. Şans eseri yıkımdan korunabilmiş kuzey kanadın restorasyonu ve diğer kısımların yeniden inşası uygun görülüyordu, kurul kararıyla. Şimdiki görüntülerde de yeniden inşa edilen kısımda, taş ve tuğladan oluşan almalı örgünün yapının orijinal duvar inşa tarzının yerine neden betonarmenin tercih edildiğini anlamak güç. Öyle bir betonarme inşaat ki, neredeyse 10 katlı bir yapı yükselecekmiş gibi demir konstrüksiyonlu bir temel üzerinde yer alan beton duvarları ve tonozları görüyoruz. Öylesine yoğun bir inşa temposu var ki yapıda, inşaata bir gün aralıklarla bile gitseniz her defasında yapının ne denli hızlı ve artan bir şekilde yükseldiğini görürsünüz.

Slayt: Ancak bir bütünlük söz konusu değil bu çalışmada. Çünkü yapının güneybatı ve güneydoğu kısmındaki betonarme inşaat devam eder-

8. Yapı ve planı ile ilgili olarak bkz. B. Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 24-30, Res. 16-42, Şek. 16 (Alt kat planı), Şek. 17 (Üst kat planı), Şek. 19 (Restitüsyon planı).

9. *Ay. Es.*, s. 29-30, Res. 42 (Yazıt'ın fotoğrafı).

10. *Ay. Es.*, s. 30.

ken kuzeydoğu köşede yenice temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiş. Bu arada doğu cephenin içteki betonarme kuruluşunu maskeleyen almaşık duvar örgüyü görmekteyiz. Bunun yanında Hanın kuzeydoğu köşesinde, buradaki dükkan sahipleri yenice ikna edilmiş olmalıdır ki, eklerin altından, hem kuzeye hem de doğuya kemerlerle açılan bir mekan da açığa çıkmış. Bu da yapıyla ilgili önceki röleve ve projelerde gösterilmemiş sürpriz bir ayrıntı¹¹.

Doğrusu ne mimar ve ne de restoratör değiliz ama sanat tarihçisi olarak böyle bir restorasyon ve onarımın olamayacağı kanısındayız. Doğru dürüst mimari ve arkeolojik araştırmaları yapılmadan çizilen röleve ve restorasyon projeleriyle büyük bir hızla yıkım, ve sonrası yeniden inşa edilen güney kanadın betonarme kuruluşunun doğru olmadığını ayırt etmek için uzman olmak gerekmiyor. Mantıklı yargı yanlışlıklar anlamak için yeterli olacaktır. Neden betonarme sorusuna gelince kanımızca küçük bir hesap. Betonarme inşaatla iç duvarlar hayli inceltilmiş, sanırım bu şekilde yaklaşık 9 metrekare kadar her bir dükkan genişleşmiş. Bu betonarme örgü bugün dıştan orijinal duvarlara benzer almaşık duvarlarla kapatılmaktadır ancak hiç bir zaman orijinal yapının derzleri üzerindeki, kabartma olarak yapılmış çeşitli geometrik süslemeleri geri getirilemeyecektir¹². Batı cephenin de ne şekilde korunacağı merak konusudur. Tüm bunlar, artık bu yapının bir bütün olarak hiç bir tarihi değerinin kalmadığının delilleridir. Yapı, eski yapının kötü bir taklidi, uyduruk turistik eşyalar gibi bir maketten başka bir şey olamayacaktır.

Daha önce de söylediğimiz gibi bugün de ne Kızlarağası Hanı ne de benzeri diğer yapılar ve halen yürürlükte onarılan tarihi eserler için yapılacak bir şey yoktur. Ama bizlere düşen işin çok olduğu kanısındayız. Bir araya geldiğimiz bu sempozyum vesilesiyle, acil olarak yaptırımı olan ortak kararlar ve tavırlar olmamız gerektiğine inanmaktayım.